

Jerzy Kaliszan

Synonimia słowotwórcza żeńskich nazw osobowych w językach polskim i rosyjskim

Acta Polono-Ruthenica 4, 138-142

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Kaliszan
Poznań

Synonimia słotwórcza żeńskich nazw osobowych w językach polskim i rosyjskim

Słowiańska synonimia leksykalna, zwłaszcza synonimia rzeczownikowa, w większości zdeterminowana jest działaniem procesów derywacyjnych (słotwórczych) sprzyjających powstawaniu niezliczonej ilości różnorodnych pod względem strukturalnym i semantycznym szeregów synonimicznych. Z systemowo-słotwórczego punktu widzenia spośród wielu rodzajów derywacyjnie uwarunkowanej synonimii leksykalnej na największą uwagę zasługuje tzw. synonimia słotwórcza - zjawisko współwystępowania w języku dwu lub więcej identycznych lub bliskich znaczeniowo formacji słotwórczych o wspólnej podstawie i różnych formantach.¹ Por. pol. *warszawianin* - *warszawiak*, *ślamazarność* - *ślamazarstwo*, *załadow(yw)anie* - *załadunek*, czes. *plukovnice* - *plukovniková*, *genialita* - *genialność*, *vykládání* - *vykládka*, ros. *бракёр* - *браковщик*, *лицемерие* - *лицемерство*, *цементование* - *цементовка* - *цементация*; ukr. *бідняк* - *бідняга*, *лукавість* - *лукавство*, *демонстрування* - *демонстрація*. Ścisły związek tego rodzaju synonimii leksykalnej z systemem słotwórczym polega nie tylko i nie tyle na tym, że jest ona synonimią wyrazów pochodnych (motywowanych słotwórczo), ile przede wszystkim na tym, że stanowi ona materialną (leksykalną) manifestację synonimii typów słotwórczych, tj. typów wyrażających to samo znaczenie strukturalne za pomocą różnych (synonimicznych) środków derywacyjnych.

Niniejszy artykuł ma na celu prześledzenie zjawisk synonimii słotwórczej w kategorii polskich i rosyjskich feminatywów (żeńskich nazw osobowych utworzonych od męskich nazw osobowych). Wypada na

¹ Por. np.: Г. А. Николаев, *Типы словообразовательной синонимии в русском языке*, „Slavia Orientalis”, 1979, nr 2; А. Н. Тихонов, *Словообразовательный словарь русского языка*, t. 1, Москва 1985, s. 34-35.

wstępie zaznaczyć, że synonimia feminatywów w języku polskim i rosyjskim jest w sensie jakościowym (strukturalnym) i ilościowym jednym ze skromniejszych obszarów synonimii słowotwórczej, zdecydowanie ustępującym tego typu zjawiskom w obrębie innych kategorii semantycznych lub semantyczno-słowotwórczych, takich jak kategoria *nomina rei*, *nomina agentis*, *nomina actionis* czy *nomina essendi*. Niemniej i ten fragment zjawisk synonimicznych, dotychczas pomijany w konfrontatywnych badaniach sławistycznych, zasługuje na osobną uwagę i wnikliwą analizę.

Już pobieżny przegląd zgromadzonego do analizy materiału faktograficznego² jednoznacznie wskazuje na to, że w sferze odnośnych zjawisk język rosyjski ma zdecydowaną przewagę nad językiem polskim. Wiąże się to między innymi z większą w tym języku w porównaniu z polszczyzną liczbą mniej lub bardziej aktywnych typów słowotwórczych zdolnych do tworzenia feminatywów.

Rosyjskie typy derywacyjne, w liczbie około dziesięciu, tworzą między sobą (oczywiście, nie każdy z każdym) liczne schematy lub modele synonimiczne różnego stopnia produktywności. Materialnymi reprezentantami tych modeli są m.in. takie pary wyrazowe, jak: *шутовка* - *шутиха*, *монахиня* - *монашка*, *экскурсоводка* - *экскурсоводша*, *конькобежка* - *конькобежница*, *учительница* - *учительша*, *йогиня* - *йогиша*, *гидесса* - *гидша*, *инспектриса* - *инспекторша*, *шоферица* - *шофёрша*, *актриса* - *актёрка*, *приятельница* - *приятелка*, *полковница* - *полковничиха*, *хирургесса* - *хирургиня*, *филологичка* - *филологиня*, *лгунья* - *лгунишка*, *трусиха* - *трусичка*³, *хохотунья* - *хохотушка*, *ворожейка* - *ворожея* itp.

Spośród poszczególnych modeli synonimicznych największą produktywnością odznaczają się trzy modele, stanowiące wynik współzawodnictwa typów słowotwórczych z wykładnikami formalnymi (sufiksami) **-к(а)** i **-ш(а)**, **-к(а)** i **-их(а)** oraz **-ниц(а)** i **ш(а)**. Oto szereg przykładów ilustrujących „synonimotwórcze” możliwości tych modeli: *политиканка* - *политиканша*, *почтальонка* - *почтальонша*, *комбайнерка* - *камбайнёриша*, *квакерка* - *квакериша*, *агрономка* - *агрономша*, *шофё-*

² Materiał badawczy został wyekscerpowany z polskich i rosyjskich słowników współczesnej leksyki ogólnej, w tym również ze słowników rejestrujących najnowszą warstwę słownictwa obu porównywanych języków.

³ Derywaty typu *лгунишка*, *трусичка* są rzeczownikami dwurodzajowymi, używanymi również w odniesieniu do osób płci męskiej.

рка - шофёрша, шефка - шефша, бизнесменка - бизнесменша, капитанка - капитанша, лекарка - лекарша, учителька - учительша, кандидатка - кандидатша, миллионерка - миллионерша, эксплуататорка - эксплуататорша; шутовка - шутиха, чудачка - чудиха, бобылка - бобылиха, богачка - богачиха, бомжовка - бомжиха, матроска - матросиха, лекарка - лекариха, фашистка - фашистиха, экскурсоводка - экскурсоводица; учительница - учительша, надзирательница - надзирательша, попечительница - попечительша, предводительница - предводительша, председательница - председательша, руководительница - руководительша, смотрительница - смотрительша.

Obok licznych elementarnych - binarnych - relacji synonimicznych wśród rosyjskich feminatywów niekiedy występują również relacje wielozłonowe, np.: *учительница - учительша - учителька, монахиня - монашка - монашенка, шефиня - шефка - шефша, лекарка - лекарша - лекариха, экскурсоводка - экскурсоводица - экскурсоводица, шофёрка - шофёрша - шоферица - шофериха, патронка - патронша - патронесса, хохотунья - хохотушка - хохотуша.*

W języku polskim obserwuje się znacznie skromniejsze niż w rosyjskim możliwości tworzenia synonimicznych formacji feminatywnych. Jak wspomniałem, wiąże się to bezpośrednio z liczbą aktualnych typów derywacji rzeczowników analizowanej kategorii. We współczesnej polszczyźnie znaczenie feminatywne komunikowane jest w zasadzie przez trzy formanty: **-ka**, **-ini (-yni)** i **-nica**. Spośród tych formantów, synonimicznych na płaszczyźnie paradygmatycznej, tylko dwa, a mianowicie **-ka** i **-nica**, wykazują synonimiczność w planie syntagmatycznym i w dodatku w połączeniu ze ściśle określonym morfologicznie typem podstaw słowotwórczych - z rzeczownikami na **-nik** (por. *pracownik* → *pracowniczka* i *pracownica*⁴). Jeśli chodzi o formant **-ini (-yni)**, to ma on całkowicie

⁴ Należy przy okazji wyjaśnić, że żeńskie nazwy osobowe typu *pracownica* mogą być równolegle interpretowane jako derywaty z formantem sufiksalnym **-nica** i jako derywaty z formantem **-a**, por. *pracow(nik) - pracow-nica* (derywacja wymienna) i *pracownik - pracownic-a* (derywacja paradygmatyczna z towarzyszącą alternacją **k > c**). Szerzej na ten temat patrz: B. Kreja, *Słotwórstwo nazw żeńskich*, „Język Polski”, R. 44, 1964, s. 132; R. Grzegorzycowa, *Zarys słotwórstwa polskiego*, Warszawa 1981, s. 53; *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa 1984, s. 365.

odrębne właściwości dystrybucyjne i zdolny jest aktualnie do modyfikowania niemal wyłącznie rzeczowników na **-ca** (por. *odbiorca - odbiorczynie, mówca - mówczynie, sprawca - sprawczynie, wykonawca - wykonawczynie*).

Tak więc we współczesnej polszczyźnie istnieje tylko jeden model synonimii słowotwórczej formacji feminatywnych. Na płaszczyźnie leksykalnej manifestuje się on w licznych szeregach typu *pracowniczka - pracownica, społeczniczka - społecznica, powierniczka - powiernica, pokutniczka - pokutnica, niewolniczka - niewolnica, rówieśniczka - równieśnica, samotniczka - samotnica, przodowniczka - przodownica, kolchoźniczka - kolchoźnica, chałupniczka - chałupnica* (rzad.), *polerowniczka - polerownica* itp. (w sumie ok. 20 tego rodzaju szeregów synonimicznych).

Mimo jednak aktualnie niemałej reprezentatywności modelu, jego dalsze losy nie przedstawiają się zbyt optymistycznie. Od dłuższego bowiem czasu obserwuje się stopniowy zanik produktywności derywatów feminatywnych z formantem **-nica**⁵ oraz systematyczne wypadanie z obiegu już istniejących tego typu formacji słowotwórczych. W efekcie prowadzi to nie tylko do zahamowania aktywności omawianego modelu, ale także do destrukcji wielu reprezentujących go do niedawna szeregów synonimicznych. Chodzi tu o takie, obecnie już nieaktualne, paralele derywacyjne, jak *bojownicza - bojownica, wojownicza - wojownica, współzawodnicza - współzawodnica, ochotnicza - ochotnica, zwolenniczka - zwolennica, miłośnicza - miłośnica, poprzednicza - poprzednica, napastnicza - napastnica, uczestnicza - uczestnica, podróżnicza - podróżnica, łucznicza - łucznica* itp. (w sumie ponad 20 par synonimicznych).

Pewna ilość niedawno jeszcze istniejących w polszczyźnie tego rodzaju paralel żeńskich nazw osobowych uległa redukcji również wskutek zaniku niektórych derywatów z formantem **-ka** (przy zachowaniu korelatywnych derywatów na **-nica**). W ten mianowicie sposób zdezaktualizowały się takie m.in. korelacje jak *męczenniczka - męczennica, hołdowniczka - hołdownica, obłudnicza - obłudnica*.

W niektórych wypadkach można zaobserwować także zanik obu członów byłych relacji synonimicznych wskutek wyjścia z użycia odpowiedniej współmotywującej męskiej nazwy osobowej. Na przykład w re-

⁵ Por. np.: R. Grzegorzycowa, op. cit.

zultacie archaizacji rzeczowników *pątnik*, *lubownik*, *naśladownik* uległy zanikowi pozostające niegdyś w relacjach synonimicznych żeńskie formacje *pątniczka* i *pątnica*, *lubownicza* i *lubownica*, *naśladowniczka* i *naśladownica* (dwie ostatnie, dodajmy, zostały zastąpione wyrazem *naśladowczyni* - derywatem od męskiego *naśladowca*, tworzącego swego czasu parę synonimiczną z dziś już nie używanym *naśladownik*).

Jak wynika zatem z przedstawionej analizy, synonimia słowotwórcza polskich formacji feminatywnych w przeciwieństwie do synonimii słowotwórczej odpowiednich formacji rosyjskich jest zjawiskiem raczej marginalnym i w dodatku pozbawionym perspektyw rozwojowych. Nie znajduje ona zresztą głębszego uzasadnienia z semiotycznego punktu widzenia. Otóż równoległe derywaty feminatywne na **-ka** i **-nica** nie pełnią funkcji synonimów leksykalnych w ścisłym znaczeniu tego terminu, gdyż nie różnią się one między sobą ani na płaszczyźnie ideograficznej (co w przypadku modyfikacji słowotwórczej jest nader oczywiste)⁶, ani też na płaszczyźnie ekspresywno-emocjonalnej lub stylistycznej⁷. Są raczej względem siebie derywatami tautologicznymi, dubletami słowotwórczymi, powodującymi rzadko tolerowaną przez język przewagę leksemów nad semami. Z tego punktu widzenia trudno je porównywać ze stricte synonimicznymi leksykalnie rosyjskimi formacjami feminatywnymi o wspólnej podstawie i różnych formantach - z formacjami, których różnice strukturalne, jak wykazuje przytoczony wyżej materiał ilustracyjny, są w zdecydowanej większości relewantne na płaszczyźnie funkcjonalnej - ekspresywno-emocjonalnej i stylistycznej.

⁶ Jedynym chyba wyjątkiem pod tym względem są rzeczowniki *pracownicza* i *pracownica*. Por. ich definicje semantyczne w *Słowniku języku polskiego* pod red. M. Szymczaka (t. 2, Warszawa 1979): *pracownicza*, rzad. „kobieta pracująca, szczególnie pracująca umysłowo” i *pracownica* „kobieta pracująca, zatrudniona gdzieś, wykonująca jakąś pracę, zwłaszcza fizyczną”.

⁷ W związku z tym por. np. wypowiedź S. Skorupki: „Różnobraźniące nazwy tych samych pojęć i przedmiotów, w których nie występują żadne różnice ani semantyczne, ani stylistyczne, uważamy za równoznaczniki i nie zaliczamy ich do synonimów” (S. Skorupka, *Z zagadnień leksykografii. Synonimika*, „Poradnik Językowy”, 1953, nr 4, s. 25).